

21

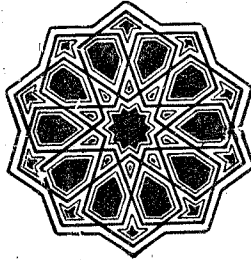
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

Ankara 1986

İNSAN FİİLİ VE BİR KUR'ÂN-I KERİM ÂYETİ

Doç. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU

İnsan fiili kavramı kelâm ilminin en önemli ve zor konularından birisidir. İnsanın yaptığı işlerde tam bir irade hürriyetine sahip olduğuna işaret eden Kur'ân-ı Kerim âyetleri olduğu gibi¹, bunun aksi manaya gelebilecek âyetler de mevcuttur².

Söz konusu âyetler ilk müslümanlar tarafından bir sistem dahilinde münakaşa konusu edilmiş değillerdir. Çünkü o zamanın kültür seviyesi bu tür konuları felsefî bir sistem içerisinde tartışmaya müsait değildi. Bundan dolayı sahabe ve tabiin “müslümanlıkta olmayan şeyleri müslümanlığa katmak, müslümanlıktan olanları dışarıda bırakmak korkusu ile akâid konularında tartışmaktan ve derinleşmekten kaçınmışlardır”³. Ayrıca ilk müslümanlar, sordukları her konuyu kendilerine aydınlatan Hz. Peygamber gibi bir şahsiyetle muhatap olma şansına sahip idiler. Bu sebeplerden dolayı fiil konusu üzerinde fazla durulmamış, konu derinlemesine tahlillere tabi tutulmamıştır.

Ancak islâm toplumunun gelişmesi çok sür'atli olmuş ve ilk asırlarda değişik fikir grupları oluşmuştur. İşte böylece bugünkü kelâm ilminin konularını teşkil eden ana meseleler yavaş yavaş gün yüzüne çıkmış, çeşitli fırkalarca tartışmaya açılmıştır.

Kader meselesi ile yakından ilgili olan fiil meselesi gerek Ehl-i Sünnet ve gerekse Mutezile tarafından çok tartışılmıştır. Bilindiği gibi kelâmcılar insan hürriyeti meselesine fiil açısından bakmışlar, insan fiilini değişik yönleri ile ele alarak değişik yorumlar ortaya koymuşlardır.

İşte biz bu makalede, konu ile ilgili bir tek Kur'ân-ı Kerim âyeti üzerinde, gerek Ehl-i Sünnet gerekse Mutezile tarafından yapılan de-

1 2/Bakara, 205; 7/Araf, 28; 9/Tevbe, 82,95; 46/Ahkâf, 14; 57/Hadid, 8.

2 7/Araf, 179; 10/Yunus, 99, 100; 11/Hûd, 107; 37/Saffât, 96; 62/Zümer, 39.

3 Prof. Yusuf Ziya Yörükân, “İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler ve Ebû Mausûr-i Mâtürîdi”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinde, 1953, II-III, s. 127.

ğışık yorum ve izahları ortaya koymaya çalışacağız. Böylece hem meselenin nasıl ele alındığına bakacak, hem de ne kadar teferruatlı bir tartışma ortamının bulunduğuna işaret etmiş olacağız.

Söz konusu edilecek olan âyet 37/Saffât sûresinin 96. âyetidir. "Sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır" (*وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ*). Fiil ile direk ilgili olan bu âyet, her ne kadar Ehl-i Sünnet tarafından delil olarak öne sürülmüşse de âyetten çıkarılan mana herkesin kabul edeceği kesinlikte olmamıştır. Mutezile izahları karşısında zayıf kaldığı intibai doğmasına karşılık, Ehl-i Sünnet kelâmcılarından Eş'ari, *Kitâb el-Luma*'sının kader bahsine söz konusu âyeti zikrederek başlamak sureti ile, âyetin manasının kesinliğini kabul etmiş gibi görünmektedir⁴. Aynı şekilde Sünnî kelâmcıların birçoğu âyeti zikrederler. Nitekim Bâkîllânî *Temhîd* ve *İnsâf*'ında bu âyeti Kur'andan çıkarılan en açık delil olarak takdim eder⁵.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının âyete verdikleri bu önemden dolayı, Mutezile kelâmcısı Kadı Abdülcabbar *Muğnî* adlı eserinde, âyetin Ehl-i Sünnet'e delil olamayacağını belirterek *Müteşâbihu'l-Kur'ân* adlı eserinde uzun tahliller yapar⁶.

Nesefî'nin *Tabsîre*'sinde üzerinde fazlaca durduğu bu âyet hakkında, Ehl-i Sünnet'e mensup düşünürlerin hepsi aynı görüşleri paylaşmamaktadır. Fahreddin Râzî Tefsirinde, Mutezile itirazlarının güçlü olduğunu, buna karşılık Ehl-i Sünnet'in de birçok delili bulunduğunu, fakat uygun olan şeyin bu âyetle istidlâl edilmemesi olduğunu belirtmesi, yukarıdaki ifademizi teyit etmektedir⁷.

Her şeyden önce, üzerinde bu kadar çok durulan âyetin konumunu incelememiz gerekmektedir. Âyet Kur'anda Hz. İbrahim'in putlara karşı verdiği mücadelenin anlatıldığı bölümde bulunur. Olayların seyrini takip edebilmek için âyeti öncekilerle birlikte mütalâa etmek gerekmektedir:

(فَرَاغَ إِلَىٰ آلِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ * مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ * فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ * فَاقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ * قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَحْتُونَ * وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ)

"Onların, tanrılarına gizlice yönelip "sundukları yiyecekleri yemiyor musunuz? Ne o, konuşmuyor musunuz?" dedi. Sonunda üzerlerine

⁴ Eş'ari, *Kitâb el-Luma*, Kâhire, 1955, s. 69.

⁵ D. Gimaret, *Théories de l'Acte Humain en Théologie Musulmane*, Paris, 1980, s. 362

⁶ Kadı Abdülcabbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, Kâhire, 1969, s. 580 vd. D. Gimaret, a.g.e., s. 362.

⁷ Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Kâhire, tarihsiz, 26/150.

yürüyüp kuvvetle vurdu. Bunun üzerine putperestler koşarak ona geldiler. İbrahim onlara şöyle dedi: "Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? *Oysa sizi de yonttuğunuz şeyleri de Allah yaratmıştır*"⁸.

Konumuzu direk ilgilendiren, altı çizili âyette, esas münakaşa konusu olan "ما تعملون" kelimesidir. Ehl-i Sünnet ve Mutezile tarafından verilen mana görüş ayrılıklarının temelini oluşturur. Âyetle ilgili münakaşalara geçmeden önce, her iki mezhebe göre âyetin nasıl anlaşıldığını görmek yerinde olacaktır.

Mutezile'ye göre âyet "sizi ve yonttuklarınızı (putları) Allah yaratmıştır" şeklinde anlaşılmalıdır. Yani söz konusu kelime ile daha önce geçen "yonttukları putlar" kastedilmektedir. Aslında âyet, bütünlüğü içinde düşünüldüğünde ilk akla gelen mana da bu olmaktadır. Bir önceki âyette "yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz" dendikten sonra, "sizi de yonttuğunuz şeyleri de yaratan Allah'tır" ifadesinden akla ilk gelen "yontulan putlar" olmaktadır.

Ehl-i Sünnet'in anlayışına göre ise âyet "sizi ve işlerinizi (eylemlerinizi, fiillerinizi) yaratan Allah'tır" manasına gelmektedir. Kelime Kur'ânda çok sık geçen "yaptıklarınıza karşılık olarak"⁹(جزاء بما كانوا يعملون) âyetinde olduğu gibi anlaşılmalıdır. Bu durumda âyette geçen "ما تعملون" kelimesi "amelleriniz, işleriniz" manasına alınmış olmaktadır. Böylece âyetin manası "sizi ve fiillerinizi (yaptıklarınızı) yaratan Allah'tır" şeklinde anlaşılmalıdır¹⁰.

Mâtürîdî bu iki görüşten Ehl-i Sünnet'inkini benimsemiştir. Ona göre âyetin açık manasından, aksiyon olarak fiilin yaratılışı anlaşılmalıdır¹¹ (ظاهر الآية ذكر خلق العمل). Âyetin zâhiri manası ona göre fiillerin aksiyon olarak yaratıldığını göstermektedir.

Semerkandî *Te'vilât* şerhinde Mâtürîdî'nin konu ile ilgili fikirlerini bize aktarmakta, Mâtürîdî'nin âyeti yorumlayışı değişik ve orijinal ifadeler taşımaktadır.

Mâtürîdî yaratılanın put olduğunu kabul etmekte, buna bir itirazı bulunmamaktadır; ancak ona göre Allah put haline getirme işlemini

8 37/Saffât, 91-96.

9 Kur'an, 32/17; 46/14; 56/24.

10 D. Masson da Fransızca Kur'an tercümesinde âyetin manasını "alors que c'est Dieu qui vous a créés, vous et ce que vous faites" şeklinde anlamış olup, "amel" kelimesini "yaptığınız şeyler" yani fiilleriniz karşılığı olarak vermektedir. D. Masson, *Le Coran*, Paris, 1967, s. 552.

11 Mâtürîdî, *Kitâb et-Tevhid*, Fethullah Huleyf neşri, Beyrut, 1970, s. 247.

de yaratmış olmalıdır¹². Ma'mulün (yapılan iş, put) meydana gelebilmesi için ma'mulü meydana getiren amel'in de Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. Ma'mulün Allah'ın yaratması olarak ortaya konabilmesi için, amel'in de onun yaratması olması gerekir¹³.

Ma'mul (yapılan iş) Allah'ın mahlukudur; ancak amelsiz meydana gelmez. Ma'mulü meydana getiren amel (action-iş) Allah'ın mahluku olmazsa ma'mul de Allah'ın mahluku olmaz. Bu da gösterir ki, ma'mulün kendisi ile meydana geldiği amel, Allah'ın mahluku olmuş olur¹⁴.

Görüldüğü gibi Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet anlayışını destekler mahiyette açıklamalarda bulunmaktadır. Söz konusu kelimedeki hareketle mantikî bir yol takip ederek, âyetten fiilin söz konusu olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir.

Nesefî de söz konusu âyet üzerinde, gramer yönünden çeşitli izah tarzları getirerek, geniş yorumlar yapar. Ehl-i Sünnet'in anlayışına göre söz konusu olan, maddeye bir şekil verme işidir. Odun yontularak put haline getirilmektedir. Burada insanın fiili cisme şekil verme işidir, yoksa cismin aldığı şekil değildir. Münakaşa ve tartışmalar bu ayırım yüzünden uzayıp gitmiştir.

Âyeti izah ederken, gramer yönünden de bazı tevil güçlükleri ile karşılaşmış olduğu görülmektedir. (ما تعملون) kelimesindeki (ما) iki manaya gelebilmektedir:

- 1- Mâ mastariye
- 2- Mâ mevsûle.

Nesefî bu iki manaya göre ortaya çıkan mana farklılıklarını şöyle bir misalle göstermeye çalışmaktadır: (اعجبني ما صنعت) dendiği zaman (ما) kelimesine verilen manaya göre ifade iki şekilde anlaşılabilir¹⁵.

- a) Yaptığın şey hoşuma gitti.
- b) Yapışın (yapma tarzın) hoşuma gitti.

12 Semerkandî, *Şerh-i Semerkandî*, (Mâtürîdî'nin *Tevîlât-ı Ehl-i's-sünne* şerhi). Topkapı Sarayı-Medine. No: 179. vr. 746 a.

13 A.g.e., vr. 746 a.

14 A.g.e., vr. 746 a.

15 Ebu'l-Mu'in Nesefî, *Tabsiretü'l-Edille*, yazma, Kayseri Raşit Efendi nüshası, No: 496, vr. 188b. Nureddin Sabûnî, *Kitâb el-Bidâye*, F. Huleyf neşri, İskenderiye, 1969, ss. 111, 112. Metin ile birlikte türkçe tercümesi için bkz. *Mâtürîdîye Akâidi*, hazırlayan Bekir Topaloğlu, Ankara, 1979.

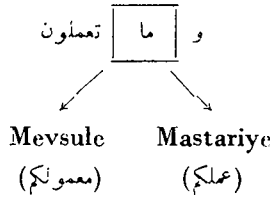
Görüldüğü gibi burada (ما) kelimesine verilen manaya göre, yâni “mastar” veya “mevsûl” manası kastedildiğinde, birbirinden değişik iki ifade tarzı ile karşı karşıya kalmaktayız.

Nesefî'nin bize naklettiğine göre gramer yönünden yapılan bu açıklamalar, gramerciler arasında da anlaşmazlık ve görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bu konuda iki büyük arap dili gramercisi, Sibeveyh ile Ahfeş arasında münakaşalar cereyan etmiştir¹⁶. Bu münakaşaların iki nokta etrafında yoğunluk kazandığı Nesefî'nin verdiği bilgilerden anlaşıl-maktadır.

1- Sibeveyh her çeşit fiile, hatta “lâzım” (geçişsiz) fiile bile (ما) nın mastar manasında kullanılabileceğini kabul eder. Bu durumda (اعجبني ما فت) “kalkışım hoşuma gitti” ifadesindeki (فت) kelimesi (قيامك) manasına gelebilmektedir¹⁷. Ahfeş'e göre ise böyle bir kullanım, ancak “müteaddî” (geçişli) fiilde mümkün olabilir.

2- Sibeveyh'e göre (ما) kelimesinden sonra “lâzım” fiil geldiği zaman, fiil bir zamire bitişik değilse, (âyetteki durum budur) burada mastar manası mevcuttur. Söz gelimi (اعجبني ما صنعت) dendiği zaman ona göre bu ifade (اعجبني صنعك) “yapışım, sanatın hoşuma gitti” manasıdır. Mef'ul manasına gelmesi istendiğinde (ما صنعته) demek icab eder. Buna karşılık Ahfeş'e göre şekil zamirsiz mastar olduğu gibi mef'ul manasına da gelebilir¹⁸.

Gramer yönünden yapılan bu izahları şu şekilde özetleyebiliriz: Âyette geçen (ما) kelimesi mevsûle ve mastariye manalarına gelebil-mektedir¹⁹. Her iki şekli de şematik olarak şu şekilde göstermemiz mümkündür:

16 *Tabsire*, vr. 188 b, 30-35. Ahfeş ve Sibeveyh'in görüşleri için bkz. Fahreddin Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 26/149.

17 *Tabsire*, vr. 188 b, 32-33. (Varak numarasından sonra gelen rakamlar satır numaralarına işaret etmektedir.)

18 A.g.e., vr. 188 b, 30-35.

19 Ashında (ما) kelimesi “mevsûle” ve “mastariye” dışında “istifhâmiye” ve “zâide” manalarına da gelebilir. Bu dört manadan sadece ikisi, “mevsûle” ve “mastariye” konuyu ilgilendirdiği için, sadece bu iki mana üzerine durulmaktadır.

Mevsûle manası verildiğinde (Mutezile'nin verdiği mana bu olmaktadır), “yaptığınız şeyler” anlamı ortaya çıkmaktadır. Âyete uygularsak, “yaptığınız putlar” vs. manası ortaya çıkar. Mastariye manası verildiğinde ise “âmeleriniz, işleriniz”, dolayısı ile fiilleriniz manası anlaşılmakta, Ehl-i Sünnet'in verdiği mana da bu olmaktadır²⁰.

Mutezile gramercilerin bu izahlarını kabul etmez. Bu konuda başka âyetlerden de misaller getirerek kendi tezlerinin doğruluğunu iddia ederler. Bir önceki âyette “yonttuklarınıza mı tapıyorsunuz?”²¹ (اتعبدون ما تحتون) denmektedir. Âyetteki (ما تحتون) kelimesi yontma işine değil, yontulan şeye yâni putlara işaret etmektedir. Burada söz konusu olan iş değil, iş neticesinde meydana gelen şeydir²².

Mutezile kendi delillerini desteklemek için ayrıca şu iki âyeti de ortaya atar: “Biz de Musa'ya “âsanı koyuver” dedik, o da koyuverdi, hemen onların uydurduklarını ytmaya başladı”²³ (واوحينا الى موسى ان الق عصاك فاذا هي تلقف ما ياءفكون) “sağ elindeki at da onların yaptıklarını yutsun”²⁴. (والق ما في يمينك تلقف ما صنعوا...) Her iki âyette de yutulan şey ipler ve âsalar. Yoksa sihirbazların “hileleri” (افكهم) veya “yaptıkları” fiil ve hareketler (صنعهم) değildir²⁵.

Mutezile'nin bu âyetlere verdiği mana, âyetin bütünlüğü göz önüne getirildiğinde mantıkî olup, konumuz olan âyet de bu doğrultuda anlaşılabilir. Söz konusu âyetlerle ilgili Mutezile yorumları daha gerçekçi bir görünüm arz etmektedir²⁶. Onlar bu konuda âyetlerin zâhiri manasından hareket etmekte, âyetleri bütünlükleri içinde ele alarak, kendi doktrinleri doğrultusunda bir mana çıkarmaktadırlar.

Eş'arî bu noktada Mutezile'ye hak vermekle beraber, böyle bir mukayesenin yapılamıyacağı görüşündedir. Ona göre (ما ياءفكون) ve (ما تحتون) ifadeleri Mutezile'nin anladığı manaya gelebilir; zira yalancı yılanlar aslında sihirbazlar tarafından meydana getirilen hilelerdir. Putlar, onlara tapanlar tarafından yontularak ortaya konmuş şeylerdir²⁷.

20 Bkz. Taftâzânî, *Şerh el-Akâid en-Nesefiyye*, 1326/1908, s. 111.

21 37/Saffât, 94.

22 *Tabsire*, vr. 189 a. 27-28.

23 7/Araf, 117 ve 26/Şuarâ. 45; Kadı Abdülcabbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, s. 583; *Tabsire*, vr. 188 b, 30.

24 20/Tâhâ, 69. Kadı Abdülcabbar, *Müteşâbih*, s. 583.

25 Eş'arî, *Luma'*, s. 70.

26 D. Gimaret. *Théories*, ss. 366, 367.

27 Eş'arî. *Luma'*, ss. 69-70.

Mâtürîdî'ye göre (ما تحنون) ifadesi (نحکم: yontmanız) şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü tapınılan ağaç parçası, ancak yontulup bir şekil verildikten sonra tapınılacak duruma gelmektedir. Yoksa, sanki yontma fiiline tapınıyor gibi bir mana akla gelebilir²⁸.

Görüldüğü gibi Mutezile'nin izah tarzı, Kur'anda anlatılan olayın bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda, daha tutarlı ve kuvvetli olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutezile'ye göre 37/Saffât, 96 âyeti bir önceki âyetle sıkı sıkıya ilişkilidir. Hz. İbrahim'in "yontuklarınıza mı tapıyorsunuz?" ifadesinde bir tenkit ve kötüleme vardır. Hemen arkasından da bu kötülenin illeti gelmektedir: "yonttuğunuz şeylere nasıl taparsınız; halbuki sizi Allah yarattı". Âyet birinciyi izah etmektedir. Yâni şöyle demek isteniyor: "Bu putlara tapıyorsunuz, halbuki bu putlar da sizin gibi Allah tarafından yaratılmıştır"²⁹. Hz. İbrahim putpertzleri, Allah tarafından yaratılan bir şeye taptıkları için kötülenmektedir³⁰.

Aynı delil Mutezile lehinde olmak üzere şu şekilde kullanılabilir: Hz. İbrahim aynı surede babasına ve kavmine şöyle der: "İbrahim babasına ve milletine şöyle demişti: "Nelere kulluk ediyorsunuz?" Allah'ı bırakıp uydurma tanrılar mı istiyorsunuz?"³¹ اذ قال لايه وقومه ماذا (أفقال لايه وقومه ماذا * أفقال لايه وقومه ماذا / Hz. İbrahim daha sonra putları muhatap alarak olara şöyle hitap ediyor: "O da onların tanrularına gizlice yönelip: "sundukları yiyecekleri yemiyor musunuz? Ne o, konuşmuyor musunuz?"³² فإراغ الى آلهم فقال الا تاءكلون * الك ما تنطقون)

Hız. İbrahim burada "bu putlara mı tapıyorsunuz, halbuki onları yaratan Allah'tır" demek istiyor. Şayet "füllerinizin yaratıcısı Allah'tır" şeklinde anlaşılacak olsa, Hız. İbrahim'in getirdiği delillerin ve akıl yürütmesinin bir manası kahr mı? Yoksa puta tapanlar, putların kendi fülleri olmadığını söyleyebilirler³³.

Görüldüğü gibi Mutezile, âyeti izah ederken önceki âyetlere bağli olarak mantıklı bir çizgi takip etmekte, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının izahlarından daha güçlü bir durumda olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bundan dolayı Fahreddin Râzî bu delile pek iltifat etmemiştir³⁴. Fakat

28 K. et-Tevhid, s. 247.

29 Kadı Abdülcabbar, Mütetâbih, s. 580.

30 A.g.e., s. 582.

31 37/Saffât, 85, 86.

32 37/Saffât, 91,92.

33 Kadı Abdülcabbar, Mütetâbih, ss. 583, 584.

34 Fahreddin Râzî, Tefsîr-i Kebîr, 26/150.

bilhassa Neseî'nin arap dilcilerine dayanarak yaptığı açıklamalar, Ehl-i Sünnet görüşlerinin de gözden uzak tutulamıyacağını göstermektedir. Arap dili gramerinin ünlü iki ismi Sibeveyh ve Ahfeş'in izahlarına yer veren Neseî, âyette geçen (ما) kelimesine "matar" manası vererek "fiil" manası çıkarmakta, böylece âyetin manası' "sizi ve fiillerinizi yaratan Allah'tır" şeklinde olmaktadır. Râzî de aynı manayı vermekte, ona göre de (ما تعملون) ifadesi (عملكم) anlamına gelmektedir. Bu durumda âyetin manası (والله خلقكم وخلق أعمالكم) şeklinde anlaşılmalıdır³⁵.

Ayrıca yukarıda izah etmeye çalıştığımız Mâtûridî'nin konu ile ilgili yorumu, güçlü ve mantıklı bir ifade tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mâtûridî'nin söz konusu yorumuma, Mutezilenin makul bir itirazına rastlayamadık.

Mutezilenin üstün görüldüğü taraf ise, âyetin bütünlüğü içinde yaptıkları izahlar olmakta, ilk bakışta daha uygun gibi görünmektedir.

35 A.g.e., 26/149.